

Πτυχές της έννοιας του μιάσματος και της μετάδοσης στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα

Βάιος Βαϊόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής Λατινικής Φιλολογίας
Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου

Η επανάσταση που συντελείται με τον ορθολογισμό των ιατρών του 5ου προχριστιανικού αιώνα αφορά, μεταξύ άλλων, την πρόκριση της χρήσης εμπειρικών γενικεύσεων που βασίζονται στην προσεκτική συγκριτική παρατήρηση και όχι στην προσφυγή σε μυστικιστικές θεοκρατικές ερμηνείες,¹ οι οποίες απορρίπτονται με τρόπο συνεπή και συνολικά από τους ιπποκρατικούς. Σε γενικές γραμμές, το σχετικό με τις νόσους αρχαίο σύστημα αναφοράς, αντίθετα με αυτό της σύγχρονης ιατρικής,² βασίζεται στην παθολογία των χυμών και τα συμπτώματά της, η οποία αποτελεί επεξεργασία της θεωρίας του Εμπεδοκλή για τον συνδυασμό των τεσσάρων στοιχείων.³ Η ισορροπία των χυμών θεωρείται πως αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό της υγείας ενός ανθρώπου (*εὐκρασία*), ενώ το νόσημα γίνεται αντιληπτό ως φυσική εξελικτική διαδικασία, αποτέλεσμα της διαταραχής της χυμικής ισορροπίας (*δυσκρασία*).⁴

Η παραδοσιακή ιπποκρατική θέση, όπως εκφράζεται –μεταξύ άλλων κειμένων– στο *Περὶ φυσῶν*,⁵ συνοψίζεται στη λεγόμενη μiasματική θεωρία: ο μολυσμένος από κάποια ανθυγιεινή οσμή ή αναθυμιάση⁶ αέρας, που περιέχει κάποιο νοσηρό στοιχείο, το μίasma,⁷ θεωρείται το αίτιο των επιδημικών νοσημάτων.⁸ Σύμφωνα με τους σχολιαστές των ιπποκρατικών κειμένων, πρόκειται είτε για απόρροιας που κατεβαίνουν από τα άστρα είτε για αναθυμιάσεις που ανεβαίνουν από τη γη (ή τα έλη) ή προέρχονται από πτώματα σε αποσύνθεση.⁹ Αντίθετα από τη λειτουργία του μιάσματος στην περιγραφή των μυθικών λοιμών

του Ομήρου¹⁰ και του Σοφοκλή,¹¹ στον οποίο η έννοια χρησιμοποιείται κυρίως προς δήλωση ηθικών ρύπων,¹² στα ιατρικά κείμενα η χρήση του όρου συνδυάζεται με την απερίφραστη άρνηση της εμπλοκής του θείου παράγοντα στη μετάδοση ανθυγιεινού ρύπου. Επιπλέον, στο ιατρικό λεξιλόγιο το μίasma σηματοδότησε μια στροφή της ιατρικής που απέκλειε όχι μόνο τη διάδοση ηθικού ρύπου με ή χωρίς τη θεία παρέμβαση, αλλά εξόριζε εντελώς την έννοια της μετάδοσης γενικά από την ιατρική σκέψη. Βέβαια, η εξέλιξη αυτή στην ιατρική λογοτεχνία δεν επηρεάζει τη στάση, σχετικά με το θέμα αυτό, των ποιητικών

1. Τμήμα του παλαιότερου σωζόμενου παπύρου, με σχέδια σχετικά με τις κινήσεις των πλανητών, τους αστερισμούς κ.λπ. Οι σχολιαστές των ιπποκρατικών κειμένων πίστευαν ότι «απόρροιας» που κατέβαιναν από τα άστρα αποτελούσαν μια από τις αιτίες των επιδημικών νοσημάτων. 2ος αι. π.Χ. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

2. Ο Περικλής αγορεύει στην Πνύκα. Πρόκειται για το διασημότερο ίσως θύμα του αθηναϊκού λοιμού που εκδηλώθηκε το καλοκαίρι του δεύτερου έτους του Πελοποννησιακού Πολέμου (430 π.Χ.). Φανταστική σύνθεση του Φ. Φολτς, 19ος αι. Μουσείο Μονάχου.

κειμένων, που φαίνεται πως δέχονται την έννοια της μεταδοτικότητας ως δεδομένη:¹³ στην τραγωδία ο Οιδίπους, μολυσμένος από τον θάνατο του πατέρα του, παραμένει ο ίδιος πηγή του μιάσματος αυτού και το μεταδίδει σε όσους τον πλησιάζουν.¹⁴ Στην Ιπποκρατική Συλλογή, παρόλο που ο όρος «μίασμα» διατηρείται, η έννοια της μετάδοσης απογυμνώνεται από όλες τις ηθικές και θρησκευτικές συνδηλώσεις και εκλογικεύεται πλήρως. Η χρήση του όρου «μίασμα», επομένως, αναφορικά με την ασθένεια αντιστοιχεί σε δύο διακριτά πρότυπα: το ένα εμφανίζεται στην τραγωδία και το έπος (ή εν γένει στην πολεμική εναντίον των ορθολογιστών ιατρών), σε συμφραζόμενα της μαγικοθρησκευτικής ιατρικής ή της ηθικοθρησκευτικής ερμηνείας των κλινικών φαινομένων,¹⁵ όπου το μίasma, ως ηθικός ρύπος που προκύπτει από την παραβίαση μιας ηθικής και θρησκευτικής απαγόρευσης, βρίσκεται στη ρίζα της νόσου και φυσιολογικά σχετίζεται με την έννοια της μετάδοσης· και το άλλο σε συμφραζόμενα μιας ορθολογιστικής ιατρικής, όπου το μίasma είναι ένα αίτιο φυσικό και φυσιολογικό, σχετίζεται με τον περιβάλλοντα αέρα και καμία σύνδεση πλέον δεν έχει με την έννοια της ενοχής, συλλογικής ή ατομικής, και τον ρύπο του αίματος.¹⁶ Μιάσματα δεν είναι παρά οι αναθυμιάσεις από τα έλη ή τα πτώματα, οι οποίες μεταφέρονται με τον αέρα, μπαίνουν με την αναπνοή στο ανθρώπινο σώμα και προξενούν γενικές ασθένειες ή λοιμούς¹⁷ επιλεκτικά στο ανθρώπινο είδος ή σε διαφορετικά είδη ζώων σύμφωνα με τους νόμους της συμβατότητας ή της ασυμβατότητας μεταξύ του νοσογόνου

στοιχείου και της φύσης κάθε είδους. Παύει κάθε συζήτηση για την ατομική συμπεριφορά του ανθρώπου σε σχέση με αξίες ηθικές και θρησκευτικές, και γίνεται πλέον λόγος για την ανθρώπινη φύση στις σχέσεις της με το περιβάλλον. Οι ελονοσίες που εκδηλώνονταν σε ελώδεις περιοχές, προσέφεραν πληθώρα επιδημιολογικών αιτιών κατάλληλων για την ερμηνεία της αιτιολογίας των οξέων πυρετών με βάση αποκλειστικά περιβαλλοντικούς παράγοντες, σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία του μιάσματος.¹⁸ Η διαμόρφωση, στον αντίποδα της μαγικοθρησκευτικής ιατρικής, της συγκεκριμένης ιδέας για το μίasma απέφερε συνακόλουθα και μια ανάλογη θέση για τη μετάδοση των νόσων. Η διασπορά μιας κοινής σε πολλούς ανθρώπους νόσου δεν συντελείται με την άμεση ή έμμεση επαφή μεταξύ των ατόμων, αλλά από τον γεμάτο μιάσματα αέρα· αυτά εισχωρούν στον άνθρωπο διά της αναπνευστικής οδού.¹⁹ Χαρακτηριστικό για τη στάση που εγκαινιάζουν οι ιπποκρατικοί σχετικά με τη μεταδοτικότητα είναι πως και ο όρος *επιδημία*, που χρησιμοποιήθηκε (στον πληθυντικό) ως τίτλος μιας σειράς ιπποκρατικών πραγματειών, δεν απαντά σε καμία περίπτωση με τη σύγχρονη έννοια του όρου, της νόσου δηλαδή που διαδίδεται με ταχύτητα διαμέσου της μετάδοσης, ή μιας μεταδοτικής ή όχι ασθένειας που προσβάλλει έναν μεγάλο αριθμό ατόμων.²⁰ Δηλώνει για τους ιπποκρατικούς ιατρούς το σύνολο των νόσων που μπορεί κανείς να παρατηρήσει σε δεδομένο τόπο και σε δεδομένο χρονικό διάστημα.²¹ Για τις μαζικές ασθένειες ο όρος που κυριαρχεί στην ελ-

3. Ο Κένταυρος Χείρων, σύμφωνα με την παράδοση γνώστης πολλών φαρμάκων, μεταδίδει τις γνώσεις του στον μικρό Αχιλλέα. Κατά την ομηρική αντίληψη της ιατρικής, οι θεοί στέλνουν στους ανθρώπους τις ασθένειες και εκείνοι μόνο μπορούν να τις θεραπεύσουν. Στάμνος, τέλος βου αι. π.Χ. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

ληνική ιατρική γραμματεία είναι *λοιμός*, μολονότι είναι συνδεδεμένος με τη θρησκευτική και λογοτεχνική παράδοση, που κάνει λόγο για σταλμένους από τους θεούς προς κολασμό της ανθρώπινης ύβρεως «λοιμούς». ²² Οι Ρωμαίοι θα χρησιμοποιήσουν τους επίσης γενικούς όρους *pestis*, *pestilentia* για τις ασθένειες που παρουσίαζαν αυξημένη θνησιμότητα και προσέβαλλαν ταυτόχρονα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. ²³

Στην αρχαιοελληνική ιατρική γραμματεία δεν υπάρχει ειδικός όρος για τη δήλωση της έννοιας που στις σύγχρονες γλώσσες εκφράζουν όροι προερχόμενοι από το λατινικό *contagio*. Η λατινική λέξη αρχικά σήμαινε επαφή (*contagio* < *cum* + *tango*), δηλαδή άμεση επίδραση ενός σώματος σε ένα άλλο, και κατέληξε να προσλάβει τη σημασία που διατηρεί στις σύγχρονες λατινογενείς γλώσσες, αυτήν της μετάδοσης μιας νόσου με τη μεταφορά παθογενούς υλικού από άνθρωπο σε άνθρωπο. Η διαδικασία αυτή προϋποθέτει απαραίτητα την εισχώρηση σε ένα –ακόμα υγιές– σώμα του *μιάσματος* (*contagium* ή *contagio*), της νοσογόνου αρχής από την οποία ο πρώτος φορέας ήταν ήδη μολυσμένος. Η έννοια συνηθέστατα συνοδεύεται από αρνητικές συνδηλώσεις: αφορά την εξάπλωση, τη μεταφορά μιας μόλυνσης, ενός ρύπου, ²⁴ και μαζί με τη συμπληρωματική και συγγενική της έννοια της *infectio* (λοιμώξη, μόλυνση, μίασμα) συνδέεται στενά με τις λοιμώδεις και τις επιζωοτικές νόσους.

Ας σημειωθεί ότι η σημασία της *infectio* με το νόημα που έχουν στις σύγχρονες γλώσσες οι παραγόμενοι από το λατινικό *infectio* όροι, δηλαδή της εισχώρησης στον οργανισμό ξένων ουσιών που πολλαπλασιάζονται και είναι παθογενείς, αγνοείται από την ελληνορωμαϊκή ιατρική. ²⁵ Η *contagio* είναι ένα είδος *infectio*, έννοιας λογικά ευρύτερης, εφόσον μια μόλυνση από νόσο δεν συνεπάγεται απαραίτητα τη μετάδοση της νόσου. ²⁶

Ακριβώς, όμως, επειδή είχε στενά και αποκλειστικά συνδεθεί με τη μαγική κατανόηση του κόσμου και τη λαϊκή θρησκοληψία, καθώς και με την ηθικοθρησκευτική αιτιολόγηση των νόσων, όπως σημειώθηκε, η έννοια της μετάδοσης δεν έβρισκε θέση στην αρχαιοελληνική ιατρική σκέψη, κυρίως στην Ιπποκρατική Συλλογή, ²⁷ που διεκδικούσε εύσημα επιστημονικότητας. Η γνώση των κλινικών εκδηλώσεων της μόλυνσης των πληγών και των τραυμάτων, βασισμένη στην εμπειρία και την ιατρική παρατήρηση, δεν οδηγούσε απαραίτητα στη σύνδεση της διάδοσης των επιδημικών ασθενειών με τη μεταφορά τους από ένα πρόσωπο που νοσεί σε ένα άλλο υγιές, αλλά τα κλινικά φαινόμενα έγινε συνεπής προσπάθεια να ερμηνεύονται με έννοιες που ανακαλούν ενδογενείς παράγοντες ή ειδικές συνθήκες του περιβάλλοντος, καθώς η αρχαία ιατρική σκέψη αδυνατούσε να συλλάβει την ιδέα ότι ένα πλήθος ατόμων είναι δυνατό να ασθενήσει ταυτόχρονα

υπό την επίδραση μιας παθογενούς αιτίας που υποτίθεται ότι διαδίδεται από το ένα άτομο στο άλλο.

Η εξήγηση, λοιπόν, για τη συλλογική προσβολή ενός πληθυσμού από μια ασθένεια φυσιολογικά αναζητείται στη δράση ενός παράγοντα, όπως ήταν ο αέρας, τον οποίο υποτίθεται πως μοιράζονται την ίδια στιγμή όλα τα πρόσωπα που πλήττονται.²⁸ Η παρατήρηση ότι ορισμένες νόσοι, όπως η φθίση, η ψώρα, η οφθαλμία, ήταν μεταδίδσιμες, επιχειρήθηκε να εξηγηθεί, στο ίδιο πνεύμα με την απόδοση του φαινομένου στη μεταφορά αναπνεόμενου σπιδώδους αέρα και βλαβερών εκκρινόμενων ουσιών. Η προοδευτική διαμόρφωση της ιδέας της μόλυνσης-λοιμώξης ως εισχώρησης στον οργανισμό ενός υλικού ρύπου, ενός παράγοντα φυσικής φθοράς, δεν αφορά ποτέ έναν παθογενή φορέα που περνά από το ένα ον στο άλλο,²⁹ καθώς η κλασική έννοια της μόλυνσης ήταν τόσο στενά συνδεδεμένη με αυτήν της μιαιότητας στη μαγικοθησκευτική διάσταση, ώστε η αρχαία ιατρική, στην αγωνία της να διεκδικεί με επιμονή έναν αυστηρά ορθολογικό χαρακτήρα, δεν αποτολούσε να ενσωματώσει τις εμπειρικές γνώσεις στη μεταδοτικότητα των ασθενειών.

Ο Γαληνός³⁰ παραμένει πιστός στην ιπποκρατική διδασκαλία σχετικά με τη μiasματική αιτιολογία των λοιμών, αρνούμενος την άμεση μεταφορά του μιάσματος από άνθρωπο σε άνθρωπο· είναι πιο λεπτομερής συγκριτικά με τους συγγραφείς της Ιπποκρατικής Συλλογής όσον αφορά τα μιάσματα, αφού αποδίδει τη μόλυνση του αέρα στις *αναθυμιάσεις* [ο όρος αντικαθιστά το ιπποκρατικό *ἀπόκρισις* του *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* και προέρχεται από τα αριστοτελικά *Προβλήματα* (908a)] τις προερχόμενες από πτώματα που δεν κάηκαν ή από λιμνάζοντα ύδατα. Στο εξωτερικό αυτό αίτιο προσθέτει και ένα εσωτερικό,³¹ την παρουσία χυμών ικανών να προξενήσουν τη σήψη, αρκεί να υπάρχει ένας παράγοντας ενεργοποιητικός, για παράδειγμα η ζέση του περιβάλλοντος αέρα.³² Ο περγαμηνός ιατρός, κινούμενος με το ιπποκρατικό σκεπτικό, παραδέχεται ότι ο επιβαρημένος από μιάσματα αέρας προξενεί την πλειονότητα των επιδημικών νόσων.³³ Ωστόσο, επιχειρώντας να συμπληρώσει την ιπποκρατική αιτιολογία και να ενισχύσει

την κλασική επιχειρηματολογία εναντίον της έννοιας της μετάδοσης, επισημαίνει πως η κοινή αιτία, στην οποία είναι εκτεθειμένοι όσοι κατά την ίδια στιγμή πλήττονται από την ίδια νόσο, μπορεί να μην είναι μόνο ο αέρας, όπως στην περίπτωση των λοιμικών πυρετών, αλλά και το νερό ή η τροφή, για παράδειγμα στην περίπτωση δηλητηρίασης ή στρατιωτικών επιδημιών.³⁴

Πειραματιζόμενος με μια ελαφρώς πιο απτή σύλληψη της μετάδοσης, ο Γαληνός εξετάζει την υπόθεση (η θεωρία αυτή ανάγεται στην αναξαγόρεια σκέψη³⁵) ότι πολύ μικρά σπέρματα, καλοήθη και κακοήθη, κυκλοφορούν ελεύθερα στην ατμόσφαιρα, όπου σε συγκεκριμένες συνθήκες η ανάμειξή τους προξενεί τη σήψη του αέρα. Σύμφωνα με την ερμηνεία του αυτή, ασφαλώς πιο σύνθετη από εκείνη του σπιδώδους αέρα, αλλά επίσης ανεπαρκή ως προς την παρουσίαση αποδείξεων,³⁶ μια νόσος προκαλείται από τα κακοήθη αυτά σπέρματα, από την έκθεση στον ακάθαρτο αέρα, από την κατανάλωση τροφής ή νερού που έχουν από αυτόν μολυνθεί. Η άνιση δεκτι-

4. Σκηνή από την τραγωδία «Οιδίπους Τύραννος» του Σοφοκλή, ο οποίος χρησιμοποιεί την έννοια του μιάσματος για τη δήλωση ηθικών ρύπων. Ο Οιδίπους, στο κέντρο της σύνθεσης εδώ, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της αντίληψής του αυτής. Ο ποιητής τον παρουσιάζει να είναι μολυσμένος από το θάνατο του πατέρα του και μάλιστα να μεταδίδει το μίσημα σε όποιον τον πλησιάζει. Σικελικός κρατήρας, 4ος αι. π.Χ. Συρακούσες, Αρχαιολογικό Μουσείο.

κότητα που παρουσίαζαν οι άνθρωποι στις διάφορες παθήσεις έβρισκε ευλογοφανή εξήγηση στην υπόθεση ότι οι κακοήθεις αυτοί σπόροι ήταν δυνατό να εισχωρήσουν στο σώμα και να παραμείνουν εν υπνώσει, μέχρι να τους ενεργοποιήσει κάποιο εξωτερικό αίτιο.³⁷

Την αφορμή για τον προβληματισμό στο θέμα της μετάδοσης έδωσε στον Γαληνό ο σύγχρονός του «λοιμός του Μάρκου Αυρηλίου»,³⁸ μια από τις σοβαρότερες επιδημίες της Αρχαιότητας, που μαινόταν σε ολόκληρη τη Μεσόγειο ήδη από το 165/166 μ.Χ. και παρέμεινε επιδημική για 50 χρόνια, ξεκινώντας με την επιστροφή των ρωμαϊκών στρατευμάτων του Λούκιου Βέρου από τον πόλεμο κατά των Πάρθων.³⁹ Τα εμπειρικά δηλαδή δεδομένα της εποχής του Γαληνού του παρείχαν ένα υλικό πλούσιο, στο οποίο το φαινόμενο έκανε την εμφάνισή του με τρόπο εντυπωσιακό.

Εντούτοις, η σταθερή υιοθέτηση από τον ιατρό του 2ου αιώνα μ.Χ. της ιπποκρατικής θέσης για τη μεταφορά των μiasμάτων με τον εισπνεόμενο αέρα, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις και την απόπειρα συμφιλίωσης των εμπειρικών παρατηρήσεων με τη θεωρία, τον εμποδίζει να παραδεχθεί τη μετάδοση διά της επαφής, ενώ ήδη τον 5ο αιώνα π.Χ. ένας άλλος σημαντικός εκπρόσωπος του ορθολογισμού (όχι όμως της ιατρικής γραμματείας), ο Θουκυδίδης, φαίνεται πως ήταν σε θέση να συλλάβει το φαινόμενο και (τουλάχιστον) υπαινικτικά το είχε σημειώσει. Όπως επισημαίνει (αναφερόμενος στον αθηναϊκό λοιμό,⁴⁰ που ήταν εξανθηματικός τύφος⁴¹ σε συνδυασμό με δευτερεύουσες λοιμώξεις⁴² και όχι πανώλη) οι ιατροί ήταν οι αυτοί που πέθαιναν περισσότερο, στο μέτρο που πλησίαζαν τους νοσούντες, ενώ αναφέρει ότι η μετάδοση (ο σχετικός όρος είναι *αναπιμπλάμενοι*) πραγματοποιείται στη διάρκεια των ιατρικών περιποιήσεων. Ο ιστορικός γίνεται, έτσι, ο πρώτος που μαρτυρεί τη μετάδοσης μιας νόσου διά της επαφής,⁴³ από έναν άνθρωπο σε έναν άλλο ή από μια χώρα σε μια άλλη, διατυπώνοντας μια γνώμη σκανδαλώδη σύμφωνα με την «επιστημονική» αρχαιοελληνική ιατρική σκέψη.

Ο Θουκυδίδης κινείται σε βάση ορθολογιστική, αλλά είναι απαλλαγμένος από τους περιορισμούς της ιατρικής γραμματείας, που αισθανόταν σταθερά την ανάγκη να αντιδια-

5. Ο Γαληνός συνομιλεί με τον Ιπποκράτη σε μικρογραφία του 15ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

στέλλεται αδιάλειπτα από τη μαγικοθησκευτική εξήγηση των νόσων, καθώς η τελευταία είχε διαβάλει την έννοια της μετάδοσης συνδέοντάς την αποκλειστικά με ηθικούς ρύπους· έτσι, ο ιστορικός είναι σε θέση να ενσωματώσει στο κείμενό του τα διδάγματα της εμπειρίας και του προσωπικού βιώματος, να επιστρέψει σχεδόν στην εκδοχή που είχε αποκαλύψει ο Σοφοκλής με τον *Οιδίποδα Τύραννο*, θεμελιωμένη όμως τώρα όχι στη θρησκευτική πίστη αλλά στην κοινή λογική,⁴⁴ και επιπλέον να καθιστά την ιστορία μέσο αφήγησης της κοινής γνώμης, που διαισθητικά και εμπειρικά αποφαινόταν πως οι άνθρωποι μολύνονταν ο ένας από τον άλλο.⁴⁵ Η ορθολογιστική επιμονή του ιστορικού αναδεικνύεται επίσης στην αναζήτηση εύλογης απόδειξης για τη μετάδοση του κακού από ένα πτώμα σε ένα ζώο, στον θάνατο που έβρισκαν τα ζώα που άγγιζαν τα πτώματα (συγκεκριμένα τα σκυλιά και τα πτηνά) και στην αποφυγή των λοιμόπληκτων πτωμάτων από τα ζώα.⁴⁶ Ο Γαληνός θα χειριστεί τη θουκυδίδεια συμβολή στην αιτιολογία των νόσων προσπερνώντας το στηριζόμενο στην εμπειρία περιεχόμενό της, με τρόπο που να φαίνεται πως συμπλέει με τη μiasματική ερμηνεία των λοιμών. Οι παράγοντες στους οποίους δίνει έμφαση είναι περιβαλλοντικοί σε συνδυασμό με έναν εσωτερικό: ζέστη αποπνικτική και παρουσία χυμών προερχόμενων από κακή διαίτα, έτοιμων να προκαλέσουν σήψη. Η θουκυδίδεια

μνεία της Αιθιοπίας εμπλουτίζεται και διαστέλλεται⁴⁷ (μέσα από ένα ιπποκρατικής λογικής σκεπτικό) με την υπόθεση του ιατρού πως από την περιοχή αυτή της Αφρικής μεταφέρθηκαν με τον άνεμο σηπώδη μιάσματα⁴⁸ (για τα οποία δεν κάνει λόγο ο Θουκυδίδης) που μπορεί να αποτέλεσαν αιτία της νόσου για εκείνους που το σώμα τους είχε την προδιάθεση να προσβληθεί από μιάσματα.⁴⁹

Το νέο στοιχείο που προσθέτει ο Γαληνός, παράλληλα με την ιπποκρατικής λογικής ερμηνεία του αθηναϊκού λοιμού και την υπό το ιπποκρατικό σκεπτικό υπαγωγή των θουκυδίδειων επισημάνσεων, είναι η παραδοχή του κινδύνου να συγχρωτίζεται κανείς με τους προσβεβλημένους από λοιμό: *συνδιατρίβειν τοῖς λιμώττουσιν ἐπισφαλές, ἀπολαύσαι γὰρ κίνδυνος, ὥσπερ ψώρας τινός ἢ ὀφθαλμίας. ἐπισφαλές δὲ καὶ τοῖς ὑπὸ φθόγης συνεχόμενοις συνδιημερεύειν.*⁵⁰ Η αιτιολογία όμως παραμένει στη μiasματική λογική και δεν φτάνει στην παραδοχή της μεταδοτικότητας, γιατί ο κίνδυνος που αναγνωρίζεται αφορά τον μολυσμένο αέρα που εκπνέουν αυτοί οι άρρωστοι και τον οποίο οι υγιείς κινδυνεύουν να εισπνεύσουν.⁵¹

Από τον Ιπποκράτη στον Γαληνό η θεωρία για τα αίτια των λοιμών κατέστη πιο σαφής και ταυτόχρονα πιο σύνθετη: αίτια εξωτερικά και εσωτερικά συνδυάζονται και αλληλοπροστίθενται.⁵² Η άρνηση, όμως, της μεταδοτικότητας και των δεδομένων της εμπειρίας, στο όνομα ενός επίμονου αλλά ασφαλώς ακόμα ανώριμου και στερημένου αποδείξεων ορθολογισμού, ύφαινε ένα πλέγμα μονομερών περί την αιτιολογία των νόσων αντιλήψεων στον αντίποδα τώρα των θρησκευτικών δεισιδαιμονιών. Η ανάγκη της οριστικής απομάκρυνσης από τη θρησκευτική αντιμετώπιση της νοσολογικής πραγματικότητας και της κατοχύρωσης της άρνησης οποιουδήποτε ρόλου στον ηθικό ρύπο όσον αφορά τη μετάδοση των ασθενειών οδηγεί στη με κάθε κόστος υπεράσπιση της ιπποκρατικής αυθεντίας και στην αναγωγή της ιδέας της διά του αέρα μετάδοσης σε αξιωματική ιατρική αρχή. Ο προβληματισμός και στο πεδίο της ιατρικής σκέψης δεν ήταν δυνατό να είναι ποτέ πραγματικά ουδέτερος.⁵³

Ο Θουκυδίδης, οι επικοί, οι τραγικοί, όπως αναφέρθηκε, προσφέρουν εύγλωττα δείγματα για την αντιμετώπιση που βρίσκουν οι μάλιστα στους αρχαίους χρόνους, όταν απομακρυνόμαστε από τη γραμματεία των ειδικών της ανθρωπίνης ιατρικής. Ανεξάρτητα από τον βαθμό λεπτομέρειας με την οποία παρουσιάζουν τους λοιμούς και μολονότι ο πρωταρχικός σκοπός των δημιουργιών αυτών δεν είναι να αρθρώσουν ένα συνεπές σύστημα αιτιολογίας των νόσων, όταν περιγράφουν τα αίτια της εξάπλωσης των λοιμών, κάθε άλλο παρά αποκλείουν το φαινόμενο της μετάδοσης, δηλαδή την άμεση ή έμμεση επαφή ανάμεσα σε ένα μολυσμένο υποκείμενο και σε ένα άλλο μέχρι τότε υγιές,⁵⁴ έστω και αν σε ορισμένες περιπτώσεις δεν απουσιάζει από τη δεξαμενή των επιρροών τους η ιπποκρατική παρακαταθήκη.

Εκτός από την περίπτωση του Θουκυδίδη, η θέση του Λουκρητίου⁵⁵ είναι χαρακτηριστική για τον συνδυασμό αυτό: η αξιοποίηση του υλικού του αθηναίου ιστορικού στην περίπτωση του λοιμού του 430 π.Χ. συμβαδίζει με μια ιπποκρατικής λογικής (βασισμένη κυρίως στο *Προγνωστικόν*⁵⁶) ερμηνεία εκ μέρους του λατίνου ποιητή. Ο αθηναϊκός λοιμός ήρθε από τα βάθη της Αιγύπτου, μεταφερόμενος από τους ανέμους, και όχι με τα πλοία, όπως είχε υποστηρίξει ο Θουκυδίδης: ένα βλαβερό κλίμα, όπως αυτό της Αιγύπτου, είναι δυνατό να μεταφερθεί εξαιτίας ενός ανέμου και να προκαλέσει ασθένειες σε άλλο τόπο.⁵⁷ Αλλά οι νύξεις για αποδοχή της αρχής της μεταδοτικότητας δεν λείπουν: τα *contagia* του λοιμού τα λαμβάνει ο ένας άνθρωπος από τον άλλο,⁵⁸ ενώ στο «εισαγωγικό» αναφορικά με τις νόσους τρίτο βιβλίο του έπους γίνεται παραδεκτή η εισχώρηση του *contagium* στον άνθρωπο.⁵⁹

Και στον Θουκυδίδη και στον Λουκρητίο η εξάπλωση της νόσου σε ανθρώπους και ζώα⁶⁰ καθιστά πιο δραματικό τον τρόπο που προξενεί, και την ίδια στιγμή το αίσθημα αδυναμίας που γεννά, όπως φαίνεται καθαρά, όταν οι συγγραφείς αυτοί παρουσιάζουν τους ανθρώπινους πληθυσμούς εξίσου άοπλους με τα απλά ζώα.⁶¹

Ο Διόδωρος θα προστεθεί στους (μη ιατρούς) συγγραφείς που δεν αρνούνται τον μεταδοτικό χαρακτήρα των λοιμών. Ενώ επισημαίνει κυρίως τον ρόλο του *διεφθαρμένου* αέρα, επαναλαμβάνει και τη θεωρία περί αναθυμιάσεων (οι οποίες επίσης διαφθείρουν τον αέρα), και προσθέτει τον ρόλο της ζέστης και της κακής διατροφής.⁶² Στην περίπτωση, όμως, της πολιορκίας του 396 π.Χ. υπογραμμίζει τον μεταδοτικό χαρακτήρα του λοιμού που έπληξε τον καρχηδονιακό στρατό⁶³ και τις επιπτώσεις που η συνειδητοποίηση αυτής της πραγματικότητας προκάλεσε στη συμπεριφορά προς τους νοσούντες: κανείς δεν ήταν πρόθυμος να φροντίσει τους ασθενείς, όχι μόνο οι ξένοι αλλά και οι αδελφοί και οι στενοί φίλοι δεν πλησίαζαν τους οικείους τους από τον φόβο πρόσληψης του κακού από την επαφή.⁶⁴

Ο περίπου σύγχρονός του Διονύσιος Αλικαρνασσεύς,⁶⁵ μιλώντας για μια νόσο, *καλουμένη λοιμική*, που ενέσκηψε στη Ρώμη το 470 π.Χ. προκαλώντας αποβολές και υψηλή θνησιμότητα μεταξύ των γυναικών,⁶⁶ υπονοεί μετάδοση του κακού. Η διήγηση, όμως, του ιστορικού μεταφέρει το πλαίσιο της ηθικοθρησκευτικής αιτιολογίας των νόσων, οπότε η μετάδοση ρύπου είναι αναμενόμενη: η απώλεια της παρθενίας της Ορβίνιας, μιας από τις Εστιάδες, είναι η αιτία της επιδημίας, τα συμπτώματα της οποίας παύουν, όταν, κατά τη συμβουλή των *ἐξηγητῶν*, η υπαίτια τιμωρείται με διαπόμευση και θάνατο.

Στο πλαίσιο της λατινικής πτυχής του ίδιου γραμματειακού είδους στο οποίο ανήκουν οι παραπάνω συγγραφείς, ο Τίτος Λίβιος,⁶⁷ στην περιγραφή του λοιμού του 212 κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των Συρακουσών από τον

Μάρκελλο (πιθανότατα επρόκειτο για τον συχνά εμφανιζόμενο σε στρατεύματα εξανθηματικό τύφο⁶⁸), θα αξιοποιήσει την «επιστημονική» ιατρική σκέψη, όπως είχε μέχρι τις ημέρες του διαμορφωθεί, μιλώντας για τη σημασία του κλίματος και τις τοπογραφικές συνθήκες ως συντελεστών υγείας ή ασθένειας, αλλά θα προσθέσει και παράγοντες όπως η προσαρμογή στο περιβάλλον και ιδιαίτερα στο νερό.⁶⁹ οι Ρωμαίοι, έχοντας πολιορκήσει για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα τις Συρακούσες, είχαν συνηθίσει περισσότερο από τους Καρχηδόνιους το κλίμα και το νερό, κι έτσι προσβάλλονταν λιγότερο από τους τελευταίους. Η ερμηνεία, όμως, της διάδοσης της νόσου δεν μένει στη σύμφωνη με τη μiasματική θεωρία ενοχοποίηση του κλίματος και των σικελικών ελών⁷⁰ (*temporis ac loci vitio et aegri erant et moriebantur*), γιατί ο Λίβιος διατυπώνει μια παρατήρηση ανάλογη με εκείνη του Διοδώρου σχετικά με τον λοιμό του 396: η ίδια η φροντίδα των νοσοούντων οδηγούσε και τους λοιπούς σε μόλυνση (*curatio ipsa et contactus aegrorum volgabat morbos*). Προστίθεται με τρόπο σαφή μια έννοια νέα, αυτή της μετάδοσης, και επομένως σημειώνεται μια εξέλιξη σημαντική σε σύγκριση με τις ιατρικές θέσεις της κλασικής εποχής.⁷¹

Την πεποίθηση του ρωμαίου ιστορικού για την ισχύ της αρχής της μεταδοτικότητας επιβεβαιώνει η εμφάνιση της έννοιας και σε άλλα σημεία του έργου του. Σε μια περίπτωση το ρωμαϊκό στρατόπεδο υποφέρει *contagione quadam pestifera*,⁷² αλλού⁷³ δίνεται έμφαση στη μετάδοση προς τον άνθρωπο των ασθενειών που σχετίζονται με την ψώρα των οικιακών ζώων, στην επιδημία του 460 π.Χ. (πιθανότατα πανώλη⁷⁴) απαντά το γνωστό θέμα της διάδοσης της νόσου εξαιτίας της επαφής μεταξύ των ανθρώπων, όταν αλληλοφροντίζονταν: *ministeriaque in vicem ac contagio ipsa volgabant morbos*.⁷⁵

Λίγους αιώνες αργότερα ο Αμμιανός Μαρκελλίνος θα περιοριστεί, αναφερόμενος στον λοιμό της Άμιδας,⁷⁶ να παραθέσει σχετικά με την αιτιολογία των λοιμών τις υπάρχουσες θεωρίες που προβάλλουν κυρίως τον ρόλο του κλίματος και της ανθυγιεινότητας του αέρα, αποφεύγοντας να πάρει θέση για την αρχή της μετάδοσης, ενώ στον βίο του Μάρκου Αυρηλίου από τον συγγραφέα της *Historia Augusta* υπονοείται πως και ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας ήταν πεπεισμένος για τον κίνδυνο που ενείχε η επαφή με κάποιον λοιμόπληκτο, αφού κατά την περίοδο της γνωστής ασθένειάς του για λίγο μόνο δέχεται τον γιο του, από φόβο μήπως του μεταδώσει τη νόσο.⁷⁷ Όσο απομακρυνόμαστε από τα κείμενα των ειδικών, γίνεται όλο και καθαρότερα αντιληπτό πως ευκολότερα και με μεγαλύτερη τόλμη υιοθετείται (ή, πάντως, κάθε άλλο παρά εξοβελίζεται) η έννοια της μετάδοσης. Στα παραπάνω παραδείγματα, κυρίως από την ιστοριογραφία, ως προστεθούν επιγραμματικά (για λόγους περιορισμού της έκτασης του άρθρου) μόνο οι αναφορές του Βιργιλίου,⁷⁸

6. Ο ιστορικός Θουκυδίδης διατύπωσε μια άποψη που θεωρήθηκε σκανδαλώδης, κατά την «επιστημονική» αρχαιοελληνική ιατρική σκέψη. Συγκεκριμένα υποστήριξε την διά της επαφής μετάδοση της νόσου. Ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής, 4ος αι. Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο.

του Σιλίου Ιταλικού,⁷⁹ του Ορατίου,⁸⁰ του Οβιδίου,⁸¹ του Πλουτάρχου,⁸² του Ισοκράτη,⁸³ ενώ ξεχωριστή μνεία αξίζουν τα έργα της ζωοτεχνίας, της γεωπονίας και της κτηνιατρικής, τα οποία δεν στερούνται υπαινιγμών για την παθογόνο από ζώο σε ζώο μετάδοση ενός μιάσματος που ευθύνεται για τη διάχυση των επιζωοτιών.⁸⁴

Για τον Πλίνιο⁸⁵ η μετάδοση υπάρχει αναμφισβήτητα στην περίπτωση ορισμένων λοιμικών νόσων, αλλά στην περίπτωση του Κέλσου, που μας επαναφέρει στο πλαίσιο της ειδικής γραμματείας, επανεμφανίζονται οι δισταγμοί αποδοχής της έννοιας,⁸⁶ παρόλο που ο λατίνος εγκυκλοπαιδιστής είχε παρατηρήσει πως κάθε δάγκωμα από ζώο περιέχει έναν ιό.⁸⁷ Ο καππαδόκης ιατρός Αρεταίος⁸⁸ (1ος αιώνας μ.Χ.) ήταν ο πρώτος από τους ομοτέχνους του που εκφράστηκε υπέρ της μεταδοτικότητας κάποιων ασθενειών, αποδεχόμενος τη λαϊκή αντίληψη ότι πρέπει να αποφεύγεται η επαφή με τους λεπρούς και τους λοιμόπληκτους, γιατί η νόσος μεταδίδεται με την αναπνοή των ασθενών. Η πρακτική της απομόνωσης, που προτείνεται από τους Εβραίους στο *Λευιτικόν*, αντανακλάται με τον Αρεταίο, για πρώτη φορά, στην ευρωπαϊκή ιατρική γραμματεία.⁸⁹

Από όλα τα παραπάνω γίνεται εμφανές ότι ιστορικοί, φιλόσοφοι, ποιητές αλλά και ζωολόγοι είναι αυτοί που δεν διστάζουν να αναφερθούν στη μεταδοτικότητα των νόσων, αντίθετα με τους ιατρούς. Οι τελευταίοι, αναζητώντας αποδείξεις που με τα περιορισμένα μέσα τους ήταν αδύνατο να εξασφαλίσουν, θα αρνηθούν με σθένος την αναγνώριση της λειτουργίας της, γιατί κάτι τέτοιο θα έθετε σε κίνδυνο την κοσμολογία με βάση την οποία ερμήνευαν τη νόσο, τις ορθολογικές θεωρίες που βασιζόνταν σε μια αυστηρή ερμηνεία της αιτιοκρατίας στην ατομική νοσογραφία. Η σκέψη τους καθόρισε επί αιώνες τον προσανατολισμό της ιατρικής σκέψης που πάσχιζε να μην

επιστρέψει σε πρακτικές και συλλήψεις μαγικοθηρησκευτικές, και έτσι η ιδέα της μετάδοσης, με τη σύγχρονη σημασία της παθογενούς μεταφοράς, για αρκετό χρονικό διάστημα παρέμεινε σχετικά σε δεύτερο πλάνο, και πάντως ποτέ αποκλειστική, μέχρι τους Νεότερους χρόνους, οπότε με την παστεριανή επανάσταση και την εφεύρεση του μικροσκοπίου η έννοια θα αποκτήσει επαρκή νομιμοποίηση στο καθαρά επιστημονικό πλέον πεδίο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου Δημήτρη Ανωγάτη-Pel, η από ετών συνεργασία με τον οποίο αποτέλεσε για μένα την ευκαιρία να ασχοληθώ με την ιατρική γραμματεία.

¹ James Longrigg, *Greek Medicine, From the Heroic to the Hellenistic Age. A Source Book*, Duckworth, London 1998, σ. 124· Παναγιώτης Πεφάνης, *Συνοπτική ιστορία της ιατρικής, ανιχνεύοντας την αβεβαιότητα*, Εξάντας, Αθήνα 2004, σ. 27.

² Πβ. Mirko D. Grmek, *Nuove prospettive per la storia delle malattie antiche*, Istituto Universitario di Magistero «Suor Orsola Benincasa», Napoli 1988, σ. 21.

³ Πεφάνης, *ό.π.*, σ. 22 και 15.

⁴ Ιππ., *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* 4, πβ. Kurt Pollak, *Η Ιατρική στην Αρχαϊότητα, Ελλάδα-Ρώμη-Βυζάντιο. Η Ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ*, μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2005, σ. 180, 178· Πεφάνης, *ό.π.*, σ. 22-23.

⁵ Ιππ., *Περὶ φυσῶν* 5.

⁶ Η άποψη αυτή επιβιώνει ακόμα στον όρο «μαλάρια» (<malus a r), πβ. Jacques-Henri Michel, «Le paludisme dans l'Italie antique», στο Carl Deroux (επιμ.), *Maladie et maladies dans les textes latins antiques et m di vaux*, Actes du Ve Colloque International «Textes m dicaux latins» (Bruxelles, 4-6 septembre 1995), *Collection Latomus*, Volume 242, Bruxelles 1998, σ. 42· Longrigg, *ό.π.*, σ. 133.

⁷ Πβ. Ιππ., *Περὶ φυσῶν* 6, όπου ο ιπποκρατικός συγγραφέας αποδίδει τις επιδημικές νόσους σε αέρα μολυσμένο-αλλοιωμένο από κάποια ρύπανση. Βλ. Longrigg, *ό.π.*, σ. 124. Για το μίasma, βλ. το σύντομο σχόλιο στο Δημήτρη Ανωγάτη-Pel / Βάιος Κ. Βαϊόπουλος, *F.C.H.L. Rouqueville, Η πανώλη τύπου Orientalis*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σ. 171-172, σχόλιο 100.

⁸ Ιππ., *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* 9.

⁹ Ψευδο-Γαλην., *Περὶ αἰτίας παθῶν* 18· Γαλην., *Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν* 7.289, 298· Παλλάδιος, *Σχόλια τῆς ἔκτης ἐπιδημίας* 2.2· Γαλην., *Εἰς τὸ περὶ φύσεως ἀνθρώπου βιβλίον Ἱπποκράτους ὑπόμνημα* 15.121· πβ. Jacques Jouanna, «Air, miasme et contagion l'poque d'Hippocrate et survivance des miasmes dans la m decine posthippocratique (Rufus d'ph se, Galien et Palladios)», στο Sylvie Bazin-Tacchella / Danielle Qu ruel / velyne Samama (επιμ.), *Airs, miasmes et contagion, Les pid mies dans l'Antiquit et au Moyen Age*, Actes de la Table Ronde organise l'U.F.R. Lettres de Reims par S. Bazin-Tacchella, D. Qu ruel et E. Samama le 17 janvier 1997, Dominique Gu niot diteur, Langres 2001, σ. 14.

¹⁰ Ομ., *Ἰλ.* 1.46-53.

¹¹ Σοφ., *Οἰδ.* T. 97, 241, 313, 1012, πβ. 22-30, 169-186.

¹² Ανωγάτης / Βαϊόπουλος, *ό.π.*, σ. 171 (και) για παραπομπές σε κείμενα των τραγικών στα οποία απαντά ο όρος.

¹³ Πβ. Longrigg, *ό.π.*, σ. 125. Αλλά και στην ποιητική σφαίρα παρατηρούνται επιμέρους διαφοροποιήσεις στην εμφάνιση της έννοιας: στο 1.46-53 της *Ἰλιάδος* και στον Ησίοδο (*Ἔργα* 238-244) η νόσος δεν παρουσιάζεται να μεταβιβάζεται ή να κυκλοφορεί από άτομο σε άτομο, καθώς τα θύματα εμφανίζονται να πλήττονται με τρόπο μαζικό από έναν οργανισμό θεό.

¹⁴ Σοφ., *Οἰδ.* K. 228-236, 1132-1136, πβ. Longrigg, *ό.π.*, σ. 134.

¹⁵ Πβ. Ath na Tsingarida, «Pratiques et savoirs m dicaux», στο *Au temps d'Hippocrate. M decine et societ en Gr ce antique*, Mus e Royal de Mariemont - tablissement scientifique de la Communaut fran aise, Mariemont 1998, σ. 38.

¹⁶ Jouanna, *ό.π.*, σ. 10.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 17-18.

¹⁸ Πβ. Mirko D. Grmek, «Les vicissitudes des notions d'infection, de contagion et de germe dans la m decine antique», στο G. Sabbah (επιμ.), *Textes M dicaux Latins Antiques, M moires V*, Publications de l'Universit de Saint-tienne, Saint-tienne 1984, σ. 56.

¹⁹ Jouanna, *ό.π.*, σ. 16.

²⁰ Herv Harant, *Αι επιδημίας*, μτφρ. Χρ. Αλ. Ουζούνη, εκδ. Ιωάν. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1964, σ. 13.

²¹ Βλ. ενδεικτικά Mirko D. Grmek, *Les maladies l'aube de la civilisation occidentale. Recherches sur la r alit pathologique dans le monde grec pr historique, archa que et classique*, Payot, Paris 1983, σ. 456.

²² Ομ., *Ἰλ.* 1.61, Σοφ., *Οἰδ.* T. 28, πβ. Ηροδ. 6.27, 7.171, 8.115. Βλ. και Antoine Thivel, «La d nomination des causes des maladies chez Lucr ce», στο Guy Sabbah (επιμ.), *Le latin m dical, La constitution d'un langage scientifique, R alit s et langage de la m decine dans le monde romain, M moires X*, Actes du IIIe Colloque international «Textes m dicaux latins antiques» (Saint-tienne, 11-13 septembre 1989), Publications de l'Universit de Saint-tienne, Saint-tienne 1991, σ. 249.

²³ Βλ. εντελώς ενδεικτικά Liv. 4.21.3, 4.25.3 κ.α., Cic., *N.D.* 1.101, *Off.* 2.16, *Caes.*, *B.C.* 2.22.1. Πβ. Mirko D. Grmek, «La d nomination latine des maladies consid r es comme nouvelles par les auteurs antiques», στο Guy Sabbah (επιμ.), *Le latin m dical...*, σ. 201.

²⁴ Cic., *Tusc.* 3.26, *Off.* 2.80, πβ. Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 54.

²⁵ Ανήκει στο λεξιλόγιο των βαφέων. Βλ. Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 53· Danielle Gourevitch, «Peut-on employer le mot d'infection dans les traductions fran aises de textes latins?», στο G. Sabbah (επιμ.), *Textes M dicaux Latins Antiques...*, σ. 49-50. Με παραϊατρικές συνδηλώσεις απαντά η έννοια αναφορικά με τη βαφή των μαλλιών και προοδευτικά εντάσσεται πλήρως στο πεδίο της ιατρικής, ενώ σε μεταφορικό επίπεδο ο όρος έχει αρνητική σημασία (ελάττωμα, κακό) δηλώνοντας την ηθική διαφθορά· βλ. Danielle Gourevitch, «Les faux-amis dans les textes m dicaux grecs et latins», στο G. Sabbah (επιμ.), *M decins et M decine dans l'Antiquit , M moires III*, avec, en compl ment, les Actes des Journ es d' tude sur la m decine antique d' roque romaine (Saint-tienne 14-15 mai 1982), Centre Jean Palerne, Saint-tienne 1982, σ. 190.

²⁶ Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 54.

²⁷ M. D. Grmek, «La r alit nosologique au temps d'Hippocrate», στο *La Collection Hippocratique et son r le dans l'histoire de la m decine*, Colloque de Strasbourg (23-27 octobre 1972) organis par le Centre de Recherches sur la Gr ce Antique, avec le concours des Facult s de Philosophie et de Langues Classiques, E. J. Brill, Leiden 1975, σ. 249.

²⁸ Πβ. Thivel, *ό.π.*, σ. 249.

²⁹ Πβ. Ιππ., *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* 9, *Περὶ φυσῶν* 5-6, όπου ο όρος-κλειδί είναι η *ἀπόκρισις*. Βλ. Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 55.

³⁰ Γαλην., *Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν* 7.279-303.

³¹ Πβ. Jouanna, *ό.π.*, σ. 27.

³² Πβ. Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 62· Jouanna, *ό.π.*, σ. 23.

³³ Πβ. Ψευδο-Γαλην., *Ἵροι ἱατρικοὶ* 19.391-392.

³⁴ Ιππ., *Περὶ φυσῶν* 6, πβ. Γαλην., *Εἰς τὸ περὶ φύσεως ἀνθρώπου βιβλίον Ἱπποκράτους ὑπόμνημα* 15.118-119.

³⁵ Πεφάνης, *ό.π.*, σ. 17.

³⁶ Πβ. Liliane Bodson, «Le vocabulaire latin des maladies pestilentielles et pizootiques», στο Guy Sabbah (επιμ.), *Le latin m dical...*, σ. 232.

³⁷ Ralph Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, The British Museum Publications, London 1988, σ. 172.

³⁸ Η νόσος του Μάρκου Αυρηλίου, την οποία μνημονεύει ο Γαληνός (*Περὶ μελαίνης χολῆς* 5.115), πιθανότατα ήταν η ευλογιά· βλ. για την επιδημία αυτή ενδεικτικά Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 60· J. F. Gilliam, «The plague under Marcus Aurelius», *AJPh* 3/82 (1961), σ. 225-251· πβ. Paul Moraux, *Galien de Pergame, Souvenirs d'un m decin*, Les Belles Lettres, Paris 1985, σ. 180· Calvin Wells, *Bones, Bodies and Disease. Evidence of Disease and Abnormality in early Man*, Thames and Hudson, London 1964, σ. 30 και 87· Giuseppe Penso, *La m decine romaine. L'art d'Esculape dans la Rome antique*, Les ditions Roger Dacosta, Paris 1984, σ. 506· V ronique Boudon, «Galien face la "peste antonine" ou comment penser l'invisible», στο Bazin-Tacchella / Qu ruel / Samama (επιμ.), *ό.π.*, σ. 29.

³⁹ Πβ. Jackson, *ό.π.*, σ. 173-174.

⁴⁰ Θουκ. 2.47-54, ιδιαίτερα τα 2.48.1, 2.47.4, 2.51.4.

⁴¹ Danielle Gourevitch, «Hippocrate en son temps: introduction g n rale», στο *Au temps d'Hippocrate...*, σ. 22· Eva C. Keuls, «The Greek medical texts and the sexual ethos of ancient Athens», στο Ph. J. van der Eijk / H. F. J. Horstmanshoff / P. H. Schrijvers (επιμ.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context*, 1, Papers read at the Congress held at Leiden University, 13-15 April 1992, Rodopi, Amsterdam / Atlanta 1995, σ. 266· T. Clifford Allbutt, *Greek Medicine in Rome. The Fitzpatrick Lectures on the History of Medicine Delivered at the Royal College of Physicians of London in 1909-1910, with other Historical Essays*, MacMillan and Co., London 1921, σ. 341.

⁴² Grmek, «La d nomination...», σ. 202.

⁴³ Jouanna, *ό.π.*, σ. 26 και 27, υποσημ. 24.

⁴⁴ Πβ. Longrigg, *ό.π.*, σ. 134.

⁴⁵ Πβ. Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 56.

⁴⁶ Θουκ. 2.50.2· πβ. Paul Demont, «Notes sur le r cit de la peste antonine chez Thucydide et sur les rapports avec la m decine grecque de l'poque classique», στο Fran ois Lasserre / Philippe Mudry (επιμ.), *Formes de pens e dans la Collection Hippocratique*, Actes du IVe Colloque International Hippocratique (Lausanne, 21-26 septembre 1981), Librairie Droz S.A., Gen ve 1983, σ. 342-343.

⁴⁷ Jouanna, *ό.π.*, σ. 23-24.

⁴⁸ Πβ. Grmek, «Les vicissitudes... », σ. 62.

⁴⁹ Γαλην., *Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν* 7.290.

⁵⁰ Γαλην., *Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν* 7.279 (Κ ηη).

⁵¹ Πβ. Αριστ., *Προβλ.* 887a.

⁵² Jouanna, *ό.π.*, σ. 27.

⁵³ Πβ. Fran ois-Olivier Touati, «Historiciser la notion de contagion: L'exemple de la l pre dans les soci t s m di vales», στο Bazin-Tacchella / Qu ruel / Samama (επιμ.), *ό.π.*, σ. 186.

⁵⁴ Bodson, *ό.π.*, σ. 217.

⁵⁵ Lucr. 6.1138-1286 και 1090-1137.

⁵⁶ Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 58.

⁵⁷ Πβ. Thivel, *ό.π.*, σ. 248.

⁵⁸ Lucr. 6.1236 και 1242.

⁵⁹ Lucr. 3.471.

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Θουκ. 2.47.4, 2.51.4: η αναφορά του ιστορικού στα κοπάδια αποσκοπεί να εκφράσει την ευρύτητα των καταστροφών που πλήττουν τον ανθρώπινο πληθυσμό. Πβ. αναφορικά με επιδημίες που έπληξαν διαδοχικά ή ταυτόχρονα τα άγρια και τα οικιακά ζώα Ομ., *Ίλ.* 1.50-51· Liv. 3.6.2· Διον. Αλικ., *Ῥωμ. Ἱστορ.* 9.67.1 κ.α· Ον., *Μετ.* 7.536-613· Πλουτ., *Ῥωμ.* 24.1.

⁶¹ Bodson, *ό.π.*, σ. 217.

⁶² Διοδ. 12.45.2 και 12.58.3-4. Πβ. Jouanna, *ό.π.*, σ. 16 αναφορικά με τον ρόλο των μiasμάτων για τις γενικές ασθένειες και της διαίτας για τις ειδικές.

⁶³ Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 57.

⁶⁴ Διοδ. 14.70 και κυρίως 71.

⁶⁵ Διον. Αλικ., *Ῥωμ. Ἱστορ.* 9.40.2-4 (Jacoby).

⁶⁶ Επρόκειτο πιθανώς για *Brucella abortus*, όπως στην επιδημία του 510 π.Χ. Βλ. σχετικά Διον. Αλικ., *Ῥωμ. Ἱστορ.* 4.69· Penso, *ό.π.*, σ. 500.

⁶⁷ Liv. 25.26.7-15 (Conway / Walters).

⁶⁸ Penso, *ό.π.*, 505-506.

⁶⁹ Fran ois Villard, «Les si ges de Syracuse et leurs pestilences», στο Ren Ginouv s / Anne-Marie Guimier-Sorbets / Jacques Jouanna / Laurence Villard (επιμ.), *L'eau, la sant e et la maladie dans le monde grec*, Actes du colloque organis Paris (CNRS et Fondation Singer-Polignac) du 25 au 27 novembre 1992 par le Centre de recherche «Arch ologie et syst mes d'information» et par l'URA 1255 «M decine grecque», Ath nes / Paris 1994, σ. 340· πβ. Ανωγιάτης / Βαϊόπουλος, *ό.π.*, σ. 169, σχόλιο 95.

⁷⁰ Πβ. Ανωγιάτης / Βαϊόπουλος, *ό.π.*, σ. 170, σχόλιο 98.

⁷¹ Η μακρά ποιητική περιγραφή του ίδιου λοιμού από τον Σίλο Ιταλικό στο 14ο βιβλίο του είναι φανταστική και ουσιαστικά παραφράζει την περιγραφή του Θουκυδίδη για τον αθηναϊκό λοιμό. Βλ. Villard, *ό.π.*, σ. 341-343. Η μεταδοτικότητα, πάντως, φαίνεται πως γίνεται αποδεκτή από τον επικό ποιητή, όπως φανερώνουν με σαφήνεια οι στίχοι 14.611-612 (Summers): *passim iam deserta iacent inhumataque late/ corpora, pestiferos tetigisse timentibus artus*.

⁷² Liv. 28.34.4 (Conway / Johnson).

⁷³ Liv. 4.30.8 (Conway / Walters): *scabie alia adsumpta, volgatique in homines morbi*.

⁷⁴ Penso, *ό.π.*, 502.

⁷⁵ Liv. 3.6.3 (Conway / Walters).

⁷⁶ Amm. Marc. 19.4.

⁷⁷ Scriptores Historiae Augustae, *Antoninus Phil.* 28.8 (Hohl): *septimo die gravatus est et solum filium admisit, quem statim dimisit, ne in eum morbus transiret*. Πβ. την αναφορά του ίδιου του Μάρκου Αυρηλίου στον λοιμό στο 9.2 του *Εἰς ἑαυτόν*, όπου δεν γίνεται σύψη για τη μετάδοση, ενώ γίνεται μνεία της κυρίαρχης στους ιατρούς θεωρίας της μόλυνσης του αέρα.

⁷⁸ Virg., *Georg.* 3.440-566.

⁷⁹ Sil. 11.13, 14.580-626.

⁸⁰ Hor., *Epist.* 1.12.14.

⁸¹ Ον., *Μετ.* 5.551.

⁸² Πλουτ., *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ δειῖου θραδέως τιμωρουμένων* 558D-F, *Περ.* 34.5, 35.3, πβ. *Συμποσ.* 681B-F.

⁸³ Ισοκρ., *Αἰγινήτικος* 29.

⁸⁴ Col., *R.R.* 6.5, 7.5-6· Varr., *R.R.* 1.12.2-3.

⁸⁵ Plin., *Nat. Hist.* 23.157, 26.3.

⁸⁶ Πβ. Grmek, «Les vicissitudes... », σ. 59.

⁸⁷ Cels., *De Med.* 5.27.1a· πβ. Penso, *ό.π.*, σ. 295.

⁸⁸ Αρετ., *Χρονίων νόσων θεραπευτικόν* 2.13.1-2, *Περὶ αἰτίων καὶ σημείων χρονίων παθῶν* 2.13.19.

⁸⁹ Grmek, «Les vicissitudes...», σ. 64 και του ίδιου, *Les maladies...*, σ. 253· Touati, *ό.π.*, σ. 168.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ALLBUTT T. CLIFFORD, *Greek Medicine in Rome. The Fitzpatrick Lectures on the History of Medicine Delivered at the Royal College of Physicians of London in 1909-1910, with other Historical Essays*, MacMillan and Co., London 1921.

BODSON LILIANE, «Le vocabulaire latin des maladies pestilentielle et pizootiques», στο GUY SABBAAH (επιμ.), *Le latin m dical. La constitution d'un langage scientifique. R alit s et langage de la m decine dans le monde romain, M moires X*, Actes du IIIe Colloque international «Textes m dicaux latins antiques» (Saint-tienne, 11-13 septembre 1989), Publications de l'Universit de Saint-tienne, Saint-tienne 1991, σ. 215-241.

BOUDON V RONIQUE, «Galien face la «peste antonine» ou comment penser l'invisible», στο SYLVIE BAZIN-TACCHELLA /

DANIELLE QU RUEL / VELYNE SAMAMA (επιμ.), *Airs, miasmes et contagion. Les pid mies dans l'Antiquit et au Moyen Age*, Actes de la Table Ronde organis e l'U.F.R. Lettres de Reims par S. Bazin-Tacchella, D. Qu ruel et E. Samama le 17 janvier 1997, Dominique Gu niot diteur, Langres 2001, σ. 29-54.

DEMONT PAUL, «Notes sur le r cit de la pestilence ath nienne chez Thucydide et sur les rapports avec la m decine grecque de l' poque classique», στο FRANÇOIS LASSERRE / PHILIPPE MUDRY (επιμ.), *Formes de pens e dans la Collection Hippocratique*, Actes du IVe Colloque International Hippocratique (Lausanne, 21-26 septembre 1981), Librairie Droz S.A., Gen ve 1983, σ. 341-353.

GOUREVITCH DANIELLE, «Hippocrate en son temps: introduction g n rale», στο *Au temps d'Hippocrate. M decine et soci t en Gr ce antique*, Mus e Royal de Mariemont - tablissement scientifique de la Communit fran aise, Mariemont 1998, σ. 19-26.

-, «Peut-on employer le mot d'infection dans les traductions fran aises de textes latins?», στο G. SABBAAH (επιμ.), *Textes M dicaux Latins Antiques, M moires V*, Publications de l'Universit de Saint-tienne, Saint-tienne 1984, σ. 49-52.

GRMEK MIRKO D., «La d nomination latine des maladies consid res comme nouvelles par les auteurs antiques», στο GUY SABBAAH (επιμ.), *Le latin m dical. La constitution d'un langage scientifique. R alit s et langage de la m decine dans le monde romain, M moires X*, Actes du IIIe Colloque international «Textes m dicaux latins antiques» (Saint-tienne, 11-13 septembre 1989), Publications de l'Universit de Saint-tienne, Saint-tienne 1991, σ. 195-214.

-, «Les vicissitudes des notions d'infection, de contagion et de germe dans la m decine antique», στο G. SABBAAH (επιμ.), *Textes M dicaux Latins Antiques, M moires V*, Publications de l'Universit de Saint-tienne, Saint-tienne 1984, σ. 53-70.

-, *Les maladies l'aube de la civilisation occidentale. Recherches sur la r alit pathologique dans le monde grec pr historique, archa que et classique*, Payot, Paris 1983.

-, «La r alit nosologique au temps d'Hippocrate», στο *La Collection Hippocratique et son r le dans l'histoire de la m decine*, Colloque de Strasbourg (23-27 octobre 1972) organis par le Centre de Recherches sur la Gr ce Antique, avec le concours des Facult s de Philosophie et de Langues Classiques, E. J. Brill, Leiden 1975, σ. 237-255.

HARANT HERV , *Αι επιδημία*, μτφρ. Χρ. Αλ. Ουζούνη, εκδ. Ιωάν. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1964.

JACKSON RALPH, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, The British Museum Publications, London 1988.

JOUANNA JACQUES, «Air, miasme et contagion l' poque d'Hippocrate et survivance des miasmes dans la m decine posthippocratique (Rufus d' ph se, Galien et Palladios)», στο SYLVIE BAZIN-TACCHELLA / DANIELLE QU RUEL / VELYNE SAMAMA (επιμ.), *Airs, miasmes et contagion. Les pid mies dans l'Antiquit et au Moyen Age*, Actes de la Table Ronde organis e l'U.F.R. Lettres de Reims par S. Bazin-Tacchella, D. Qu ruel et E. Samama le 17 janvier 1997, Dominique Gu niot diteur, Langres 2001, σ. 9-28.

KEULS EVA C., «The Greek medical texts and the sexual ethos of ancient Athens», στο PH. J. VAN DER EIJK / H. F. J. HORSTMANSHOFF / P. H. SCHRIJVERS (επιμ.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context*, 1, Papers read at the Congress held at Leiden University, 13-15 April 1992, Rodopi, Amsterdam - Atlanta 1995, σ. 261-273.

LONGRIGG JAMES, *Greek Medicine, From the Heroic to the Hellenistic Age. A Source Book*, Duckworth, London 1998.

ΠΕΦΑΝΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, *Συνοπτική ιστορία της ιατρικής. Ανιχνεύοντας την αβεβαιότητα*, Εξάντας, Αθήνα 2004.

POLLAK KURT, *Η Ιατρική στην Αρχαιότητα, Ελλάδα-Ρώμη-Βυζά-*

ντιο. Η Ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ, μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2005.

THIVEL ANTOINE, «La d nomination des causes des maladies chez Lucr ce», στο GUY SABBAAH (επιμ.), *Le latin m dical. La constitution d'un langage scientifique. R alit s et langage de la m decine dans le monde romain, M moires X*, Actes du IIIe Colloque international «Textes m dicaux latins antiques» (Saint-tienne, 11-13 septembre 1989), Publications de l'Universit de Saint-tienne, Saint-tienne 1991, σ. 243-256.

TOUATI FRANÇOIS-OLIVIER, «Historiciser la notion de contagion: L'exemple de la lpre dans les soci t s m divales», στο SYLVIE BAZIN-TACCHELLA / DANIELLE QU RUEL / VELYNE SAMAMA (επιμ.), *Airs, miasmes et contagion. Les pid mies dans l'Antiquit et au Moyen Age*, Actes de la Table Ronde organis e l'U.F.R. Lettres de Reims par S. Bazin-Tacchella, D. Qu ruel et E. Samama le 17 janvier 1997, Dominique Gu niot diteur, Langres 2001, σ. 157-187.

VILLARD FRANÇOIS, «Les si ges de Syracuse et leurs pestilences», στο REN GINOUVÈS / ANNE-MARIE GUIMIER-SORBETS / JACQUES JOUANNA / LAURENCE VILLARD (επιμ.), *L'eau, la sant et la maladie dans le monde grec*, Actes du colloque organis Paris (CNRS et Fondation Singer-Polignac) du 25 au 27 novembre 1992 par le Centre de recherche « Arch ologie et syst mes d'information» et par l'URA 1255 «M decine grecque», Ath nes / Paris 1994, σ. 337-344.

Aspects of the Notion of Disease and Contagion in Greco-Roman Antiquity

Vaios Vaiopoulos

The authors of the Hippocratic Corpus did not avoid discussing diseases that are nowadays considered to be infectious. Yet, the notion of disease transmission from the unhealthy to the healthy laid beyond their perception. Galen refutes the possibility of transmission, as opposed to Diodorus, who underlines the contagious character of the 396 BC pestilence, and Titus Livius, a supporter of the notion of contagion, who provides us with an interesting testimony of the 212 BC plague. However, it is very interesting that a historian, Thucydides, is the first to mention the transmission of a disease from one person or country to another. In a way, his narration reflects his contemporary popular views on the matter. In the Latin, non-medical literature it is not difficult to be located references to the idea of contagion. In veterinary works in particular the idea of contagion, as a way of disease transmission, is quite apparent. Aretaeus must be the first physician to ever adopt a positive stance on contagion. All the above observations lead to the conclusion that historians, philosophers and zoologists do not refute the possibility of disease transmission through contagion, whereas physicians reject the idea, as it jeopardized their “rationalistic” theories about the cause of diseases.

V.V.